

Συνταγματικό Χρονικό

1. Η συναινετική και επιβεβαιωτική αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος

Του ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
Καθηγητή Πανεπιστημίου

I. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο.

1. Το πιο βασικό ίσως χαρακτηριστικό της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας από τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους (1830) ήταν η *έντονη συνταγματική ανασφάλεια*. Η διάχυτη αβεβαιότητα του πολιτικού κόσμου, των μέσων ενημέρωσης και της κοινής γνώμης ως προς την κατάσταση, τη σταθερότητα και το μέλλον των πολιτικών θεσμών. Είχε μάλιστα εμπειδωθεί η αντίληψη ότι οι δημοκρατικοί αντιπροσωπευτικοί και κοινοβουλευτικοί θεσμοί ήσαν είτε ατελείς είτε τεχνητοί και εισαγόμενοι σε σχέση με τον πραγματικό βαθμό ωριμότητας του πολιτικού συστήματος και της κοινωνίας των πολιτών, είτε πολυτελείς σε σχέση με άλλες πιο επιτακτικές ανάγκες της εκάστοτε συγκυρίας.

Μία από τις εκδηλώσεις αυτής της ανασφάλειας ήταν ο υψηλός βαθμός αστηρότητας των ελληνικών συνταγμάτων. Αρχής γενομένης από το μοναρχικό σύνταγμα του 1844 που ως απολύτως αστηρό δεν προέβλεπε διαδικασία αναθεώρησής του, όλα τα μετέπειτα συντάγματα [του 1864 όπως αναθεωρήθηκε το 1911, του 1925/27, του 1952 ως συνέχεια του συντάγματος του 1864/1911, ακόμη και το ισχύον σύνταγμα του 1975] προβλέπουν μία πολύπλοκη διαδικασία αναθεώρησης που κατατάσσει πάντοτε

το ελληνικό σύνταγμα στον κύκλο των έντονα αυστηρών συνταγμάτων¹.

Εκείνο που διαφοροποιεί την ελληνική διαδικασία αναθεώρησης από άλλες ανάλογες διαδικασίες είναι κυρίως η ανάγκη να συμπράξουν δύο διαδοχικές Βουλές, η ανάγκη δηλαδή να παρεμβληθούν γενικές βουλευτικές εκλογές και, φυσικά, η ανάγκη να συγκεντρωθεί στη μία τουλάχιστον από τις Βουλές αυτές πλειοψηφία των δύο τρίτων του συνόλου των Βουλευτών, ενώ στην άλλη Βουλή (την πρώτη ή την δεύτερη εναλλακτικά) αρκεί να συγκεντρωθεί η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των Βουλευτών².

Εξηγείται ίσως έτσι η παρατήρηση ότι η υπερβολική αυτή αυστηρότητα λειτούργησε πολλές φορές αντίστροφα: ως πρόκληση για την κατάλυση ή την καταστρατήγηση της συνταγματικής τάξης³. Δεν είναι άλλωστε

1. Από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, 1991, σελ. 30 επ., ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, 1980, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος Ι (εισαγωγή) 1956 (ανατύπωση 1991), Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Αντικείμενο - Μέθοδος - Σύνταγμα - Συντακτική εξουσία, 1987, Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο, Τ.Α' - Θεωρητικό θεμέλιο, 1985. Από την ξένη βιβλιογραφία αναφέρονται ενδεικτικά: Α' παγκόσμιο συνέδριο της Association Internationale de Droit Constitutionnel (Βελιγράδι, 29 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 1983), Modern Constitution / Constitution Moderne (έκδοση του Institut du Fédéralisme του Fribourg, 1988), J-L. SEURIN (επιμ.), Le constitutionnalisme aujourd' hui, 1984, D. ROUSSEAU, Une résurrection: La notion de Constitution, R.D.P. 1990, σελ. 5 επ., S. RIALS, Les incertitudes de la notion de Constitution sous la Ve République, R.D.P. 1984, σελ. 585 επ. Από τα έργα που θεωρούνται κλασσικά στη γενική θεωρία του Συντάγματος, βλ. κυρίως R. BASTID, L' idée de Constitution, 1985, R. CARRÉ DE MALBERG, Contribution à la théorie générale de l' État, τόμ. II, 1922/1962, L. DUGUIT, Traité de droit constitutionnel, τόμ. III, 1930, G.F. FRIEDRICH, La démocratie constitutionnelle, 1958, M. HAURIOU, Précis de droit constitutionnel, 1929/1965, G. JELLINEK, Allgemeine Staatslehre, 1913, W. KÄGI, Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates, 1945, H. KELSEN, Allgemeine Staatslehre, 1925, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, General Theory of Law and State, 1949, K. LOEWENSTEIN, Verfassungslehre, 1959, C. SCHMITT, Verfassungslehre, 1957, R. SMEND, Verfassung und Verfassungslehre, 1928.

2. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, 1991, σελ. 54 επ., 525 επ., Δ. ΤΣΑΤΣΟ, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α' Θεωρητικό θεμέλιο 1985. Ειδικότερα, με αφορμή τη διάταξη του άρθρου 108 του Σ. 1952 και την διαδικασία αναθεώρησης, ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Συμβολή εις την ερμηνεία του άρθρου 108, 1966.

3. Κ. LOEWENSTEIN, Verfassungslehre, 1969, σελ. 42 επ. και, ad hoc, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Συντάγματα, Συνταγματικό Δίκαιο σε: Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 9, σελ. 329, ο οποίος παρατηρεί: «Φαινομενικά το όριο της συνταγματικής τελειότητας έχει επιτευχθεί από την Ελλάδα (1952): όχι μόνο η ολική αναθεώρηση κηρύχθηκε παράνομη, αλλά και εκείνες οι διατάξεις που καθορίζουν την Ελλάδα «βασιλευόμενη δημοκρατία» και όλες οι άλλες που θεωρούνται «θεμελιώδεις» είναι αναλλοίωτες. Η συνταγματική αλαζονεία έφτασε στο ση-

τυχαίο το γεγονός ότι ως τώρα μόνον μία αναθεωρητική διαδικασία, αυτή του 1985-86, κινήθηκε, εξελίχθηκε και ολοκληρώθηκε όπως προβλέπει το Σύνταγμα (άρθρο 110): όλες τις άλλες φορές υπήρξαν αποκλίσεις που μετέτρεψαν ουσιαστικά την αναθεωρητική διαδικασία σε τρόπο άσκησης μιας πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας⁴.

2. Τα πράγματα άλλαξαν ριζικά μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974 και την εισαγωγή του ισχύοντος Συντάγματος της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας του 1975. Παρά τις έντονες αντιθέσεις που προκάλεσε το αρχικό σχέδιο Συντάγματος (το οποίο είχε συντάξει η τότε κυβέρνηση Κ. Καραμανλή), το τελικό κείμενο που προήλθε από την πρώτη μεταδικτατορική Βουλή του 1974 ήταν ένα κείμενο που συγκέντρωσε σταδιακά την ευρύτερη δυνατή αποδοχή και συναίνεση εκ μέρους των μεγάλων πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

μείο να προκαλεί ανοιχτά για επανάσταση. Η πρακτική αξία τέτοιων απαγορευτικών διατάξεων μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί. Σε ομαλές περιόδους μπορεί να αποτελούν ένα κόκκινο φως για τις κομματικά εμπνεόμενες παραβάσεις. Σε καιρό κρίσεων όμως, αναπόφευκτα θα παραβλέπονταν ή θα αγνοούνταν. Οι αναλλοίωτες διατάξεις δεν θα μπορούσαν και δεν θα εμπόδιζαν ποτέ ένα πραξικόπημα, όπως αποδείχτηκε από το ελληνικό στρατιωτικό κίνημα του 1967. Ούτε τα έκτακτα μέτρα που προβλέφθηκαν στη Δυτική Γερμανία (1968), είναι εγγύηση για τη μη παραβίαση των αναλλοίωτων διατάξεων εφόσον εμφανιστεί έκτακτη κατάσταση ούτε η ομοσπονδιακή δομή ούτε ο «πυρήνας» των πολιτικών ελευθεριών είναι κατ' ανάγκη σεβαστά». Ο ίδιος Κ. LOEWENSTEIN, *Über Wesen, Technik und Grenzen der Verfassungsänderung*, 1961, σελ. 45 (υποσ. 75), αναφερόμενος και πάλι στο άρθρο 108 του Ελληνικού Συντάγματος του 1952, παρατηρεί: «hier werden die Totalrevision und die Antastung der Normen, die sich auf die demokratische Monarchie beziehen, ausdrücklich verboten und, da doppelt genäht besser hält, alle «grundsätzlichen» Bestimmungen für irrevisibel erklärt. Dazu wäre anzumerken, dass Griechenland, zusammen mit Frankreich, den europäischen Rekord in der Zahl seiner Verfassungen hält». Με την έννοια της καταστρατήγησης του Συντάγματος (ενόψει κυρίως μιας συνταγματικής μεταβολής) ασχολούνται οι Ε. ΓΙΑΤΑΓΑΝΑΣ, *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος*, ΤοΣ, 1975, σελ. 629 επ. (ιδίως σελ. 636), G. LIET - VEAUX, *La «Fraude à la constitution». Essai d' une analyse juridique des révolutions communautaires récentes: Italie, Allemagne, France, R.D.P.*, 1943, σελ. 116 επ. και ιδίως σελ. 141 επ., με τον εκεί υπομνηματισμό, ιδίως τις αναφορές στο έργο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La continuité en droit interne. Essai d' une théorie juridique des révolutions*, 1943, καθώς και στη διατριβή του G. BURDEAU, *Essai d' une théorie de la révision des lois constitutionnelles en droit positif français*, 1930, σελ. 1 επ. και 293 επ.

4. Για την αναθεώρηση του 1986, βλ. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, I, 1991, σελ. 54 επ., 64 επ., 69 επ., 525 επ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984*, σελ. 22 επ., 226 επ. Επίσης, για την αναθεώρηση του 1986, ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986, 1989 (= Δίκαιο και Πολιτική, 13-14, σελ. 5 επ.)*, Α. ΠΕΠΙΟΝΗ, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1985 - 1986*, 1986.

Το κύριο αμφιλεγόμενο σημείο παρέμεινε μέχρι το 1986 το ζήτημα των λεγόμενων αυξημένων αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας: Ο αρχηγός του κράτους, αν και έμμεσα εκλεγμένος από το Κοινοβούλιο, είχε τη δυνατότητα να διαλύσει την Βουλή παρά τη θέληση της Κυβέρνησης η οποία απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής, καθώς και τη δυνατότητα να παρέμβει ουσιαστικά στη διαδικασία διορισμού του Πρωθυπουργού, όταν στη Βουλή δεν διαμορφώνεται «δεδηλωμένη» κοινοβουλευτική πλειοψηφία επαρκής για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση.

Οι δύο αυτές οριακές αρμοδιότητες δεν ασκήθηκαν ποτέ μέχρι το 1986, αλλά ως υφιστάμενες δυνατότητες επηρέασαν την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων την περίοδο 1980-85, δηλαδή κατά την πρώτη συνύπαρξη του Κ. Καραμανλή ως Προέδρου της Δημοκρατίας και της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Αυτές, λοιπόν, οι προβληματικές μαζί με άλλες δευτερεύουσες αλλά αυτοτελείς (μη εξαρτώμενες από την συμφωνία και την προσυπογραφή της Κυβέρνησης) αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, ήταν το αποκλειστικό αντικείμενο της αναθεωρητικής διαδικασίας του 1985-86⁵.

5. Για τη συνταγματική πρακτική της περιόδου 1981-1985 και τις σχέσεις Προέδρου της Δημοκρατίας και Κυβέρνησης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δημοσιευμένο Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή (Τόμος 12, Εκδοτική Αθηνών, 1997). Επίσης, Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Ι, 1991, σελ. 69 επ., 461 επ., 525 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Πολιτική ένταση και Σύνταγμα (Άρθρα, 1984-1986), Η πορεία προς την αναθεώρηση του Συντάγματος 1986, σελ. 73 επ. Από τη σχετική βιβλιογραφία που δημοσιεύθηκε μετά την αναθεώρηση του 1986, βλ. Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Η πρόταση του ΠΑΣΟΚ για αναθεώρηση του Συντάγματος, "Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη", 1985, σελ. 18 επ., ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Η Συνταγματική αναθεώρηση του 1986. Μία κριτική αποτίμηση της νομικοπολιτικής της σημασίας, 1989 (= Δίκαιο και Πολιτική, 13-14/1987, σελ. 5 επ.), Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η εύκολη αναθεώρηση δυσεφάρμοστων εξουσιών, Αρμ. 1986, σελ. 565 επ., Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ο «αδιαφανής αναπροσδιορισμός» της μορφής του πολιτεύματος στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Δίκαιο και Πολιτική, 13-14/1987, σελ. 137 επ., Β. ΣΚΟΥΡΗ, Η ερμηνεία του Συντάγματος 1975 μετά την αναθεώρηση του 1986, Δίκαιο και Πολιτική 13-14/1987, σελ. 125 επ., ακόμη Κ. ΖΩΡΑ, Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, τεύχ. α', 1987, καθώς και τη διδακτορική διατριβή της Ι. ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ, Pratique et révision constitutionnelles dans la République Hellénique (1975-1986), Paris - Nanterre, 1989, Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟ, Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως «ρυθμιστής» του πολιτεύματος 1990. Από την ξένη βιβλιογραφία, βλ. τελείως ενδεικτικά, Ρ. ALBERTINI, Le droit de dissolution et les systèmes constitutionnels français, 1977, Ρ. AVRIL, σε: F. Luchaire / G. Conac (επιμ.), La Constitution de la République Française, 1982, σελ. 318 επ., ΡΗ. LAUVAUX, La dissolution des Assemblées Parlementaires, 1983, Β. MARKESINIS, The theory and practice of dissolution of Parliament, 1973.

Παρά την πολιτική και συνταγματική ένταση εκείνης της περιόδου, το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986, που εισάγει ένα αμιγώς κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, είναι ευρύτατα αποδεκτό από όλες τις πολιτικές δυνάμεις. Παρότι γίνεται συνεχώς λόγος για τον «πρωθυπουργοκεντρικό» χαρακτήρα του Συντάγματος και την ανάγκη να υπάρξουν θεσμικά αντίβαρα σ' αυτόν τον κυρίαρχο ρόλο του Πρωθυπουργού, τα αντίβαρα αυτά δεν αναζητήθηκαν ουσιαστικά ποτέ στην ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, αλλά στην ενίσχυση του ρόλου της Βουλής (βλ. παρακάτω II 1).

3. Όλη αυτή την περίοδο (1975-1997) υπήρξαν βεβαίως σοβαρές πολιτικές και συνταγματικές κρίσεις, όπως αυτή του 1985 σε σχέση με τη διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, και αυτή του 1989-94 σε σχέση με την ποινική ευθύνη των Υπουργών, καμία όμως από τις κρίσεις αυτές δεν μετατράπηκε σε έντονο και κυρίαρχο αίτημα αναθεώρησης του Συντάγματος. Τα πολιτικά προβλήματα τέθηκαν ως προβλήματα ερμηνείας και εφαρμογής του Συντάγματος ιδίως στα πεδία εκείνα της ύλης του Συντάγματος που αφορούν την λειτουργία της Βουλής και διέπονται από συνταγματικές διατάξεις μη υποκείμενες σε δικαστικό έλεγχο⁶.

Την ίδια περίοδο εκδηλώθηκαν εξάλλου σοβαρές διαφωνίες ως προς τον τρόπο άσκησης του δικαστικού ελέγχου, πιο συγκεκριμένα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Και πάλι όμως τα σχετικά ζητήματα τέθηκαν ως ζητήματα οριοθέτησης της δικαστικής ερμηνείας του Συντάγματος και του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και όχι ως επιτακτικό και πολιτικά κυρίαρχο αίτημα αναθεώρησης του Συντάγματος. Μάλιστα, ως προς τα δύο κύρια πεδία του δικαστικού ακτιβισμού στην Ελλάδα, την αρχή της ισότητας και την προστασία του περιβάλλοντος, ζήτημα αναθεώρησης του Συντάγματος τίθεται με πολύ διακριτικό τρόπο⁷.

6. Βλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, I, 1991, σελ. 510 και γενικότερα, για τις περιπτώσεις του αναθεωρητικού διαβήματος του 1985/86, οπ.π., σελ. 525 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η διάλυση της Βουλής, από το Σύνταγμα του 1975 στην αναθεώρηση του 1986*, 1986, *passim*. Από την ελληνική βιβλιογραφία μετά την αναθεώρηση του 1986, βλ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986. Μια κριτική αποτίμηση της νομικοπολιτικής της σημασίας*, 1989, σελ. 49 επ. (= *Δίκαιο και Πολιτική*, 13-14/1987, σελ. 5 επ.), Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟ, *Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως «ρυθμιστής» του πολιτεύματος*, 1990, βλ. και υποσ. 5.

7. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Η συναινετική αναθεώρηση. Αναθεώρηση του Συντάγματος και αναβίωση της Πολιτικής*, 1996, σελ. 35 επ.

4. Σε αντίθεση, μάλιστα, με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν μετατράπηκε ποτέ ως τώρα σε πρόβλημα συνταγματικότητας. Η αρχική διάταξη του άρθρου 28 του Συντάγματος (με ελάχιστες, επιστημονικού χαρακτήρα, αντιρρήσεις ή αποχρώσεις) θεωρήθηκε επαρκές συνταγματικό θεμέλιο για την κύρωση της συνθήκης ένταξης της χώρας στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Σύμβαση των Αθηνών του 1979), για την κύρωση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (1977) και για την κύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχ (1992), κανένα δε ζήτημα δεν έχει τεθεί μέχρι τώρα και ως προς τη Συνθήκη του Άμστερνταμ⁸. Μόνη ίσως εξαίρεση στο σημείο αυτό φαίνεται να είναι η χωρίς συνέχεια αμφισβήτηση από ορισμένους βουλευτές της διαδικασίας κύρωσης της Συνθήκης του Σένγκεν. Χωρίς συνέχεια, καθώς κατά την νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων η κοινοβουλευτική διαδικασία ψήφισης των νόμων (μεταξύ αυτών και των νόμων των κυρωτικών διεθνών συμβάσεων) δεν ελέγχεται δικαστικά ως στοιχείο της εσωτερικής αυτονομίας (*interna corporis*) της Βουλής.

5. Το βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό της αναθεωρητικής διαδικασίας που βρίσκεται σε εξέλιξη στην Ελλάδα (η διαδικασία άρχισε τον Μάρτιο του 1995, διεκόπη λόγω των εκλογών του Σεπτεμβρίου 1996 και επαναλήφθηκε τον Ιούνιο του 1997) είναι ότι αυτή επεκτείνεται κατά πλάτος σε μεγάλο αριθμό διατάξεων, αλλά δεν θίγει κανένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της συνταγματικής τάξης και του συστήματος διακυβέρνησης.

Οι προτάσεις των δύο μεγάλων κομμάτων (της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας του ΠΑΣΟΚ και της μείζονος αντιπολίτευσης - «ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ») δημιουργούν ένα ευρύ πεδίο σύγκλισης και ανοίγουν πολύ περιορισμένα μέτωπα διαφωνίας.

II. Οι μεγάλοι άξονες της αναθεώρησης του Συντάγματος.

1. Εμμονή στον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος.

Όλοι χωρίς καμία εξαίρεση συμφωνούν στην ανάγκη διατήρησης του *κοινοβουλευτικού χαρακτήρα του πολιτεύματος*: Η Κυβέρνηση που εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής, έχει την αρμοδιότητα να χαράζει τη γενική πολιτική της χώρας, ο δε Πρωθυπουργός (όταν μάλιστα συμβαίνει να είναι και επικεφαλής της μονοκομματικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας) είναι το κεντρικό πολιτικό πρόσωπο του συστήματος διακυβέρνησης. Οι μικρές προσθήκες που προτείνει η μείζων

8. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η συνθήκη του Μάαστριχ και ο Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Χώρος, 1994, σελ. 9 επ.

αντιπολίτευση στις αρμοδιότητες του Προέδρου αφορούν περισσότερο τον συμβολικό του ρόλο και όχι τους θεσμούς που βρίσκονται – ιστορικά και θεωρητικά – στον πυρήνα του κοινοβουλευτικού συστήματος, δηλαδή το διορισμό του Πρωθυπουργού και τη διάλυση της Βουλής⁹.

Κατά την πρώτη φάση της αναθεωρητικής διαδικασίας μείζον πρόβλημα φάνηκε, αντιθέτως, να είναι η πρόταση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας (ΠΑΣΟΚ) για την αναθεώρηση της διαδικασίας εκλογής του Αρχηγού του κράτους από τη Βουλή. Κατά την σχετική διάταξη (άρθρο 32), για την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας απαιτείται στην πρώτη και την δεύτερη ψηφοφορία η πλειοψηφία των δύο τρίτων του όλου αριθμού των Βουλευτών (180/300). Αν αυτή η αυξημένη πλειοψηφία δεν συγκεντρωθεί, η Βουλή διαλύεται υποχρεωτικά, διεξάγονται βουλευτικές εκλογές και η νέα Βουλή εκλέγει τον Πρόεδρο στην πρώτη ψηφοφορία με αυξημένη πλειοψηφία τριών πέμπτων (180/300), αν αυτό δεν επιτευχθεί στην δεύτερη ψηφοφορία απαιτείται απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των Βουλευτών (151/300), στην δε τρίτη και τελευταία ψηφοφορία εκλέγεται όποιος συγκεντρώσει τις περισσότερες ψήφους μεταξύ των δύο προσώπων που πλειοψήφησαν στην προηγούμενη ψηφοφορία.

Η σκέψη να περιοριστεί, ήδη από την τρίτη ψηφοφορία στην πρώτη Βουλή, η αναγκαία πλειοψηφία έτσι ώστε να επιταχύνεται η εκλογή Προέδρου συνάντησε αντιδράσεις. Αντίθετα, η σκέψη να αποσυνδεθεί η διαδικασία της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας από την απειλή διάλυσης της Βουλής για λόγους άσχετους προς το κυβερνητικό έργο συναντά ευρύτερη αποδοχή. Στη βάση συνεπώς αυτή είναι πολύ πιθανή η αναθεώρηση των σχετικών διατάξεων, έτσι ώστε η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας να επιτυγχάνεται χωρίς να μεσολαβούν, εξαιτίας της αδυναμίας εκλογής του, διάλυση της Βουλής και πρόωρες εκλογές. Αυτό άλλωστε το σχήμα εφαρμόζεται σ' όλα τα ευρωπαϊκά κοινοβουλευτικά συστήματα (π.χ. Γερμανία, Ιταλία).

2. Ενίσχυση του ρόλου της Βουλής, εισαγωγή μέτρων διαφάνειας και πρόσθετων εγγυήσεων.

Όλοι χωρίς εξαίρεση αναζητούν τις μεθόδους εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, την αναβάθμιση του κύρους της πολιτικής και τα αντίβαρα στην εξουσία της εκάστοτε κυβέρνησης, στην ενίσχυση του ρόλου της Βουλής και στην εισαγωγή πρόσθετων εγγυήσεων διαφάνειας ως

9. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η συναινετική αναθεώρηση. Αναθεώρηση του Συντάγματος και αναβίωση της Πολιτικής, 1996, σελ. 77, επ., 85 επ.

προς την λειτουργία του κοιμματικού συστήματος. Στο πλαίσιο αυτό *όλοι μένουν πιστοί στη μονοκαμεραλιστική παράδοση* (που έχει επικρατήσει στην Ελλάδα στην οποία δεν υπήρχε ούτε «αριστοκρατική» παράδοση ούτε ανάγκη εκπροσώπησης ομόσπονδων πολιτειών καθώς το ελληνικό κράτος είναι ενιαίο). Όλοι επίσης προτείνουν την εκλογίκευση των κοινοβουλευτικών διαδικασιών: τόσο της νομοθετικής διαδικασίας (νέα κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των επιτροπών και της ολομέλειας της Βουλής, περιορισμός των τροπολογιών που εισάγονται κατά συζήτηση ενός νομοσχεδίου κ.λπ.), όσο και της διαδικασίας του κοινοβουλευτικού ελέγχου (με έμφαση στις ακροάσεις ενώπιον των κοινοβουλευτικών επιτροπών, κ.λπ.).

Κατά την ίδια λογική όλα τα ελληνικά πολιτικά κόμματα συμφωνούν στην ανάγκη επιβολής εντονότερων μέτρων διαφάνειας ως προς την *οικονομική διαχείριση των κομμάτων* και των πολιτικών στελεχών (βουλευτών, υποψηφίων βουλευτών κ.λπ.). Η ίδια συμφωνία υπάρχει και ως προς τη διασφάλιση συνθηκών σταθερότητας και διαφάνειας κατά την πιθανή τροποποίηση του *εκλογικού συστήματος* (το οποίο είτε θα μπορεί να μεταβάλλεται μόνον κατά την πρώτη σύνοδο μιας Βουλής, είτε θα ισχύει για τις μεθεπόμενες εκλογές).

Ιδιαίτερη όψη του προβλήματος της διαφάνειας αποτελεί το ζήτημα των *ανεξάρτητων διοικητικών αρχών*¹⁰. Η συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής τείνει στην αποδοχή μεγάλου αριθμού ανεξάρτητων διοικητικών αρχών, φαινόμενο που σ' ένα μεγάλο βαθμό συνιστά εκδήλωση της αμηχανίας των σύγχρονων δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων απέναντι στο φαινόμενο της κρίσης αξιοπιστίας της πολιτικής και των πολιτικών στελεχών. Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία ίσως μία διάκριση μεταξύ εκείνων των ανεξάρτητων αρχών που συνοδεύουν ως θεσμικές εγγυήσεις κάποιο ατομικό δικαίωμα και των ανεξάρτητων αρχών που εξοπλίζονται με πολιτικού χαρακτήρα αρμοδιότητες, περιορίζοντας έτσι όχι μόνο την αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας αλλά και την ελεγκτική αρμοδιότητα του κοινοβουλίου και εν τέλει του ίδιου του εκλογικού σώματος.

10. Σχετικά με τις ανεξάρτητες διοικητικές αρχές, βλ. Μ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εθνικό Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο, η πρώτη ανεξάρτητη διοικητική αρχή στην Ελλάδα, ΝοΒ 1991, 1193, Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, 1997, Ν. ΚΟΥΛΟΥΡΗΣ, Οι ανεξάρτητες διοικητικές αρχές, Δ.Μ. 1988, 5, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Οι «ανεξάρτητες διοικητικές αρχές»: Τα αλλοδαπά πρότυπα και τα ημεδαπά κακέκτυπα, ΔΔ 1993, σελ. 1140, επίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Οι περιπέτειες του «Ε.Σ.Ρ.» και της «Ε.Ε.Τ.»: Το λυκόφως των ελληνικών Ανεξάρτητων Αρχών; ΕΔΔ 1996, σελ. 29.

3. *Εμμογή στην αρχή του κράτους δικαίου και ενίσχυση των ατομικών δικαιωμάτων - εμμογή στην αρχή του κοινωνικού κράτους.*

Όλα τα πολιτικά κόμματα διαδηλώνουν την εμμογή τους στην αρχή του κράτους δικαίου και στην ανάγκη διεύρυνσης των ατομικών δικαιωμάτων. Δεν έχει εμφανισθεί πρόταση περιορισμού κάποιου συνταγματικού δικαιώματος, ενώ αντιθέτως τα κόμματα συγκλίνουν στην ανάγκη να προστεθούν νέες ρητές εγγυήσεις προστασίας του ατόμου απέναντι σε σύγχρονες απειλές που προέρχονται από την κοινωνία των πολιτών και την τεχνολογία (ηλεκτρονική επεξεργασία στοιχείων, βιοϊατρικά πειράματα κ.λπ.). Η μόνη ίσως διαφωνία στο κεφάλαιο αυτό εντοπίζεται στο συνταγματικό καθεστώς της ανώτατης εκπαίδευσης στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της πλήρους αυτοδιοίκησης των Πανεπιστημίων που στην Ελλάδα είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη. Το άρθρο 16 παρ. 5 του Συντάγματος προβλέπει ότι η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, αποκλείοντας έτσι την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Η κοινοβουλευτική πλειοψηφία εμμένει στη διατύπωση αυτή, ενώ η αντιπολίτευση προτείνει να εισαχθεί πρόβλεψη για την δυνατότητα δημιουργίας ιδιωτικών μη κερδοσκοπικών Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων.

Το ζήτημα συνδέεται μεταξύ άλλων με τη λειτουργία στην Ελλάδα ξένων πανεπιστημίων συμβεβλημένων πολλές φορές με ιδιωτικές κερδοσκοπικές εκπαιδευτικές επιχειρήσεις.

Αυτή η συμφωνία ως προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό συνοδεύεται και από μία αντίστοιχη συμφωνία ως προς την ανάγκη εμμογής στις συνταγματικές βάσεις και τις δυνατότητες ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους. Δεν πρόκειται φυσικά για μία δημοσιονομική και οικονομική συμφωνία αλλά για μία συμβολική πράξη με όχι αμελητέο πολιτικό περιεχόμενο. Κανένα πολιτικό κόμμα δεν προτείνει περιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων, ενώ όλοι επαναλαμβάνουν – ανεξάρτητα από το βαθμό ιδεολογικής αξιοπιστίας που υπάρχει για το κάθε κόμμα – την ρηματική διάθεση ενίσχυσής τους.

4. *Ακώλυτη συμμετοχή στην διαδικασία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.*

Η συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής επιβεβαιώνει τη βούληση της χώρας να μετάσχει ακωλύτως στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης με μία ουσιαστική προσθήκη που διασφαλίζει τη καλύτερη ενημέρωση και τη μεγαλύτερη συμμετοχή της Βουλής στις σχετικές διαδικασίες, ενόψει

και του υψηλού βαθμού αδιαφάνειας που παρατηρείται στις ενδοκοινοτικές διαδικασίες τόσο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όσο και του Συμβουλίου¹¹.

5. Πλήρης διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας χωρίς να μεταβάλλονται οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας.

Η συντριπτική επίσης πλειοψηφία της Βουλής αφήνει έξω από το πεδίο της αναθεώρησης τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Θεωρεί δεδομένη τη θέση της ορθόδοξης εκκλησίας όχι ως επίσημης Θρησκείας του Κράτους αλλά ως επικρατούσας θρησκείας, δηλαδή ως θρησκείας της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Ενόψει αυτού, τα δύο μεγαλύτερα κόμματα συμφωνούν στην ανάγκη αποσαφήνισης των συνταγματικών διατάξεων περί θρησκευτικής ελευθερίας, έτσι ώστε αυτές να κινούνται σε επίπεδο υψηλότερο αυτού που διαμορφώνει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία, ούτως ή άλλως, ισχύει και στην Ελλάδα ως εσωτερικό δίκαιο και υπερισχύει του κοινού νόμου¹².

11. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Η συνθήκη του Μάαστριχτ και ο Ευρωπαϊκός Συνταγματικός χώρος, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο I, 1985, Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο προσαρμογής I/B. Γενικότερα για τους κανόνες του πρωτογενούς και του παράγωγου κοινοτικού δικαίου και τη σχέση της κοινοτικής με την εθνική έννομη τάξη: Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου I, 1991, σελ. 148 επ. και, ακόμη, τον συλλογικό τόμο: Π.Ν. ΣΤΑΓΚΟΣ / Γ. ΜΟΥΤΣΙΟΥ (επιμ.), Προσχώρηση και συμμετοχή της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Η συνταγματική θεώρηση. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σελ. 136 επ. και 237 επ., Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το Σύνταγμα και η διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης, Τόμος πρώτος, 1982, Γ. ΔΡΟΣΟΥ, Ελληνική συνταγματική τάξη και ευρωπαϊκές κοινότητες στις διεθνείς σχέσεις, 1987, Μ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ, Σχέση Συντάγματος και Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, 1987, Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η αργόσυρτη πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία, 1997.

12. Βλ. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου I, 1991, σελ. 140 επ. Για τη θέση των κανόνων του διεθνούς δικαίου στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. ΚΡ. ΙΩΑΝΝΟΥ και Α. ΦΑΤΟΥΡΟ, σε: Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ / Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ / Χ. ΡΟΖΑΚΗ / Α. ΦΑΤΟΥΡΟ, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο – Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου, 1990, σελ. 19 επ., 113 επ., 163 επ. και 67 επ. αντίστοιχα, Ε. ΡΟΥΚΟΥΝΑ, Διεθνές Δίκαιο I, 1982, σελ. 21 επ., 95 επ. Ακόμη βλ. Φ. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, Νόμος αντίθετος προς διεθνή σύμβαση είναι αντισυνταγματικός; ΤοΣ 1982, σελ. 536 επ., Φ. ΒΕΓΛΕΡΗ, Η σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα, 1977, σελ. 17 επ., 56 επ., 84 επ., 119 επ. Για τους κανόνες του πρωτογενούς και του παράγωγου κοινοτικού δικαίου και τη σχέση της κοινοτικής με την εθνική έννομη τάξη,

6. *Επιλογή των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων και έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων.*

Η οργάνωση και η λειτουργία της Δικαιοσύνης είναι ένα από τα προνομιακά πεδία της αναθεώρησης, καθώς οι δυνατότητες που έχει ο κοινός νομοθέτης να παρέμβει στο πεδίο αυτό είναι μικρές και γίνονται ακόμη μικρότερες λόγω του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Στο πλαίσιο αυτό όλα τα κόμματα συγκλίνουν στην ανάγκη να ρυθμιστούν κατά πιο περιοριστικό τρόπο η διαδικασία και τα κριτήρια επιλογής των προέδρων και των αντιπροέδρων των τριών ανωτάτων δικαστηρίων (i) Άρειος Πάγος / ανώτατο δικαστήριο της πολιτικής και ποινικής δικαιοσύνης, ii) Συμβούλιο της Επικρατείας / ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, iii) Ελεγκτικό Συνέδριο / ανώτατο δικαστήριο για θέματα δημοσιονομικού ελέγχου] καθώς και του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Παρόμοια – αν και ανώριμη ακόμη – σύγκλιση υπάρχει και ως προς την ανάγκη αποσαφήνισης των, οξύτατων στην πράξη, θεμάτων του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων: της οργάνωσης και της οριοθέτησης του ελέγχου. Το ελληνικό σύστημα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας ανήκει στην κατηγορία των συστημάτων του διάχυτου και παρεμπόμπιου ελέγχου που ασκείται από όλα ανεξαιρέτως τα δικαστήρια, όλων των βαθμίδων και των δικαιοδοσιών για τις ανάγκες της υπόθεσης που δικάζουν. Στην πράξη όμως ο έλεγχος ασκείται κατά βάση από τα τρία ανώτατα δικαστήρια και τελικά από τις ολομέλειές τους, ενώ σε περίπτωση διαφωνίας επιλαμβάνεται το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (μικτής σύνθεσης με τη συμμετοχή των προέδρων των τριών ανωτάτων δικαστηρίων, τεσσάρων μελών του Αρείου Πάγου, τεσσάρων μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας και δύο καθηγητών Νομικής)¹³.

Η κοινοβουλευτική πλειοψηφία επιμένει στην ανάγκη να εισαχθούν διατάξεις εκλογίκευσης και διαφανέστερης δικονομικής οργάνωσης του

βλ. τελείως ενδεικτικά Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό δίκαιο, τόμ. Α', 1985, Α. ΦΑΤΟΥΡΟ, ό.π., σελ. 67 επ.

13. Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, 1991, σελ. 167 επ. και παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας σελ. 193 επ., όπου, μεταξύ άλλων, Β. ΣΚΟΥΡΗ / Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα 1985, Β. ΣΚΟΥΡΗ, Συστήματα ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ΤοΣ 1982, σελ. 507 επ., W. SKOURIS, Constitutional disputes and judicial review in Greece, σε: CHR. LANDFRIED (επιμ.), Constitutional Review and Legislation. An International Comparison, 1988, σελ. 177 επ., Ε.Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων – κριτική προσέγγιση των τάσεων της νομολογίας, 1990.

ελέγχου στο επίπεδο των ολομελειών των τριών ανωτάτων δικαστηρίων. Η μείζων αντιπολίτευση πρότεινε να ενισχυθεί ο ρόλος του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου, έτσι ώστε όταν ένα δικαστήριο της ουσίας τείνει στην μη εφαρμογή μίας διάταξης νόμου ως αντισυνταγματικής, να παραπέμπει αναγκαστικά το ζήτημα για οριστική κρίση στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο – κάτι που θα έχει ως συνέπεια να ενισχυθεί ο ρόλος ενός δικαστηρίου μικτής, προσωρινής και τυχαίας εν πολλοίς συγκρότησης και να καθυστερεί η διεξαγωγή πολλών δικών λόγω των παραπομπών αυτών.

Κανένα πάντως πολιτικό κόμμα δεν προτείνει να εισαχθεί ο θεσμός του συνταγματικού δικαστηρίου με αρμοδιότητες που θα επεκτείνονται και σε πεδία τα οποία τώρα κινούνται εκτός δικαστικού ελέγχου όπως, για παράδειγμα, η εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων που διέπουν τη λειτουργία της Βουλής ή την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας.

III. Μια συνολική αξιολόγηση.

1. Αν θελήσει κάποιος να δοκιμάσει μια συνολική αξιολόγηση της διαδικασίας αναθεώρησης του ελληνικού συντάγματος με βάση τις ως τώρα συζητήσεις και τις προτάσεις των κομμάτων, τότε νομίζω ότι μπορεί με αρκετά υψηλό βαθμό βεβαιότητας να ισχυρισθεί ότι πρόκειται για μία *συναινετική αναθεώρηση*. Μια αναθεώρηση που, ως προς τα ουσιαστικά τουλάχιστον ζητήματα, έχει καταστεί κοίτη σύγκλισης των συνταγματικών πολιτικών των κομμάτων τα οποία μετέχουν στην ελληνική Βουλή.

Είναι άλλωστε προφανές ότι πολύ μεγαλύτερη σημασία, από τις τροποποιήσεις που προτείνονται, έχει η *πανηγυρική και επίσημη επιβεβαίωση των βασικών χαρακτηριστικών του πολιτεύματος και του πολιτικού συστήματος*.

Αυτό φυσικά δεν πρέπει να μας κάνει να υποτιμήσουμε τις πολλές επιμέρους τροποποιήσεις που τέμνουν ανοικτά ζητήματα (σε σχέση με τη νομολογία), περιορίζουν την εξουσία του νομοθέτη, δηλαδή της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και εισάγουν πρόσθετες εγγυήσεις ως προς τη θέση της Βουλής, τη διαφάνεια του πολιτικού συστήματος και το κράτος δικαίου.

2. Κάποιος εξωτερικός παρατηρητής θα μπορούσε ίσως να ισχυρισθεί ότι μία τέτοια αναθεώρηση είναι περιττή ή ότι πάντως δεν είναι ριζοσπαστική. Ότι η ελληνική αναθεωρητική διαδικασία έχει μάλλον «συντηρητικό χαρακτήρα».

Αν η εμμονή στο κοινοβουλευτικό σύστημα και τις εγγυήσεις του κράτους δικαίου, η διαφύλαξη των κοινωνικών δικαιωμάτων και η συνταγματική διασφάλιση της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή ολοκλή-

ρωση είναι επιλογές «συντηρητικές», τότε και η ελληνική αναθεωρητική διαδικασία είναι «συντηρητική». Αν όμως αυτό συνιστά μία αρνητική πολιτική αξιολόγηση, τότε πρέπει να τονίσω ότι προτιμώ τη σημερινή ελληνική αντίληψη για το σύνταγμα και την αναθεώρησή του, από μια αντίληψη που θέλει, δια του συντάγματος, να μεταβάλει την πολιτική πραγματικότητα και τους όρους λειτουργίας του πολιτικού συστήματος.

Η αντίληψη πως το συνταγματικό κείμενο ως ύψιστη εκδήλωση ενός νομικά οργανωμένου πολιτικού βολонταρισμού μπορεί να τέμνει το πραγματικό σύνταγμα της χώρας, τη συνταγματική της παράδοση, τις πολιτικές της πρακτικές ή πολύ περισσότερο τους κοινωνικούς συσχετισμούς και τις νοοτροπίες της κοινωνίας, είναι μία αυταρχική κατά βάθος αντίληψη για την κοινωνία, η οποία έχει δοκιμαστεί αρκετές φορές ως τώρα. Τις περισσότερες χωρίς επιτυχία.

Οι μεγάλες τομές στη θεσμική συγκρότηση ενός κράτους και ιδίως οι ριζικές μεταβολές του συστήματος διακυβέρνησης (π.χ. η μετάβαση από την κοινοβουλευτική Τέταρτη στην ημιπροεδρική Πέμπτη γαλλική Δημοκρατία ή η εισαγωγή ημιπροεδρικών συστημάτων ή συνταγματικών δικαστηρίων και συγκεντρωτικών συστημάτων ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων σε πολλά κράτη της ανατολικής Ευρώπης) προέκυψαν μέσα από προηγούμενες ρήξεις στο σώμα της ίδιας της κοινωνίας και μέσα από τη βαθιά κρίση ή την κατάρρευση του υφισταμένου πολιτικού συστήματος. Δεν επιβλήθηκαν εν ψυχρώ μέσα από την τροποποίηση του συνταγματικού κειμένου.

Αυτές οι απλές διαπιστώσεις της συνταγματικής θεωρίας, φαίνεται να έχουν αφομοιωθεί καλά από όλους τους θεσμικούς και πολιτικούς συντελεστές της σύγχρονης ελληνικής κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας.